

Ванчо ТУШЕВСКИ

НАСИЛСТВОТО И ОДМАЗДАТА ВО РАСКАЗИТЕ НА ПЕТАР ПОП АРСОВ И АТАНАС РАЗДОЛОВ

Петар Поп Арсов и Атанас Раздолов со свои книжевни пројави се јавуваат во последната деценија на минатиот век. Во тие години едно од позначајните имиња на идеолозите на македонското револуционерно движење во Бугарија претставува П. П. Арсов, чиј единствен расказ „На Мокров“ ќе биде отпечатен во списанието „Лоза“ во 1891 година¹⁾. Непосредно по отпечатувањето на расказот „На Мокров“, на којшто поднасловот му е разложен во „Расказ од животот на Македонците“ следи објавувањето на засега единствениот расказ на беровскиот идеолог и поет Атанас Ив. Раздолов — „Стојан војвода“²⁾, кој живеел и работел исто така во Софија, во 1895 година. Велиме единствен расказ кој проистекол од перото на Раздолов, зашто покрај бројните песни и историски расправи овој револуционер објавил и подолг прозен текст под наслов „Баба Ѓурѓа“, кој според своите структурно-идејни белези носи публицистички тон. Во меѓувреме сме запознати дека Раздолов објавил и втор расказ со наслов „Ќе дадеш и да не сакаш“³⁾ и, судејќи според исказот на насловот, тој идејно многу асоцира на неговиот расказ „Стојан војвода“. И расказот на Раздолов, како и оној на Поп Арсов, во својот поднаслов бележи: „Од животот на Македонците“.

Уште на самиот почеток изненадуваат поднасловите кои се идентични и кои на прв поглед прават инициран потег кон

¹⁾ Блаже Ристовски, Кон филолошко-литературната дејност на Петар Поп Арсов (По повод 40-годишнината од неговата смрт). „Современост“, Скопје, 1981, бр. 4. Расказот е препечатен и во зборникот: „Светли традиции“, приредиле Васил Тоциновски и Тихо Најдовски, Скопје, „Наша книга“, 1982, стр. 49—62.

²⁾ Расказот за прв пат го преведуваме од бугарски на македонски јазик и делови се цитирани во трудов.

³⁾ Кустендил, „Ќе дадеш и да нещеш“, 1900.

раскривање и поистоветување на внатрешното уредување на споменативе раскази. И двата прозни текста потекнуваат од перата на македонски револуционери—интелектуалци кои живееле, дејствувале и твореле на бугарска почва па и расказите ги напишале на јазикот од споменатава земја. Меѓутоа, за одбележување е што во расказот на Поп Арсов дијалозите се предадени на македонски народен говор (пр. сп. кај Чернодрински, Цепенков и др.).

Но, најбитното во случајов е дека авторите творат надвор од својата поробена татковина и што нивните идеолошки погледи преточени преку уметничките раскази целосно се свртени кон потиснатиот македонски народ од чии пазуви и самите потекнуваат. Нив ги боли, ги мачи и со тоа крајно ги засега оваа реалност во Македонија.

Нема сомнение дека содржините на расказите одразуваат живи случки, доживевани претежно во селското секојдневие на поробена Македонија. На вистинскиот податок (и делумно фолклорниот) ја должат својата градба скоро сите македонски книжевни творби, така што овој белег се издвојува како заедничка карактеристика на литературното творење од последната деценија на минатиот и првата деценија на овој век. Овој факт го потврдуваат и содржините на расказите, а и поднасловното објаснување на раскажувачите. Природно е што и Поп Арсов и Раздолов ги иритира и ги активира тоа вечно потиснување, на својата татковина од страна на Турците. Затоа и двајцата, можеби и не познавајќи се, се зафаќаат и се ангажираат со перо и меч да се борат против тиранинот. Обајцата актуелизираат прашање што е непосредно во фокусот на вниманието на тогашниот сеопшт вриеж на политички и идеолошки план во Македонија — тема што се наложува како првичен императив: отстргнување на македонскиот народ од турскиот јарем со сопствени сили. Тие возвишено го пројавуваат својот глас во годините кога балканските сосетки на Македонија ја приграбуваат таа земја околу која се напишани илјадници страници за нејзината историја, етнографија, јазик, фолклор — во корист на онаа држава од каде потекнува односниот автор. Но, на ангажираните писатели Поп Арсов и Раздолов најважно во тој момент им бил нивната поробена Македонија да се истргне еднаш засекогаш од канците на Турската империја. Тоа биле годините кога се слушале последните болни воздишки на тукуречи распаднатото Турско царство. И објаката се правоверни гласноговорници на стварноста во својата земја и нивните револуционерни ставови се истоветни со идејната поставеност на нивните уметнички остварувања.

И двата раскази ги поврзува идентична тематско—идејна нишка. На тематски план се потцртува мачната живејачка под Турците, додека идејно тие го одразуваат *насилството* и *одмаз-*

дата како основен заеднички именител околу кој се плетат настаните. Се разбира дека секој расказ одделно и на свој начин ја одразува и разработува фактичката состојба. Меѓу безочната акција на насилникот и егзистенцијалната, најнужна природна реакција на рајата, ќе се градат и двата раскази, за да го покажат по аналитичен и уметнички приод процесот на заминување во ајдути во овие македонски краишта.

Во опсежниот коментар пред интегралното предавање на расказот „На Мокров“ Блаже Ристовски помеѓу повеќето квалификативи за посочениот расказ ќе се изјасни дека „прозата има уметнички и идејно-естетски вредности што допрва ќе треба да стане предмет на литературно-историска оценка“⁴⁾. Ќе се обидеме да набележиме некои од тие идејно-естетски квалитети но, не со стремеж на исцрпност зашто компаративниот пристап кон двата разгледувани раскази не пружа простор за вакви пошироки екскурзии.

Петар Поп Арсов во својот прозен текст понудува исечок од амбиентот на животот под Турците во својот роден крај — Азот (Велешко). И Атанас Раздолов својот расказ го сместува во Македонија „на брегот на Црниот Дрим во с. Е.“ иако не е предаден родниот крај на Раздолов нему му било важно автентично и креативно да го пренесе настанот. Дури и скриениот иницијал на селото Е. асоцира дека на писателот му е сеедно каде ќе се одвива дејствието, но важно е дека се случува некаде (и насекаде) во неговата поробена Македонија.

Уште на почетокот на расказот „На Мокров“ се среќаваме со селскиот амбиент, со собирање на летнината (берење ореви), со најосновниот егзистенцијален проблем на човекот. Меѓутоа таа берикетна есенска благосостојба ја нарушува насилникот кој сака да приграби од летнината и покрај тоа што се дава предвидениот „спайлук“. И сосема природно се јавува реакција од спротивната страна која е поттикната од поранешните совети на постарите „дека Турците се како кучиња, ако им се опреш смело, си ја подвиткуваат опашката и бегаат“⁵⁾. Но покрај едниот насилник во заседата се кријат повеќе разбојници со кои веќе е потешко да се излезе на крај. Во општата зборка и расправија насилниците во расказот на Поп Арсов го грабаат Стојан, синот на богатиот Славе со услов да им донесе 100 лири ако сака да го има синот жив и здрав. Славе се покорува на разбојничката банда и за љубов на својот син ја носи обречената сума и чека деноноќно да му го предадат.

Сè до денот на чудното предавање на Стојан расказот се одвива низ неколку мистериозни етапи кои на истиот му даваат белег на психолошки длабоко прочувствуван прозен текст.

⁴⁾ Блаже Ристовски, *ibid.*

⁵⁾ *Ibid.*

Мачното исчекување на Стојан, Славе го преживува преку несекојдневни душевни депресији. Болните воздишки на Славета ги претставуваат офкањата на илјадници намачени македонски души кои жедно очекуваат да им се врати одземеното. Со силни метафорични средства Поп Арсов укажува преку враќањето на Славевият син дека на народот треба да му се врати слободата. Естетската убавина, а со тоа и универзалноста на овој расказ, се согледуваат преку неповторливите слики на природата која тука единствено боледува заедно со човековата душа: „Еден таинствен глас откај Нежилоско езеро, каде што живеат божествата на старата вера, нечепнати и до денеска ниту од Христовото ниту од Богомиловото учење, ја разбуди планината што дотогаш спокојно почиваше во длабок сон. Тој очаен глас, како да излегува од дното на пеколот, се придружува од едни воздишки што ти се чини дека се промолкнуваат низ градите на Мокров“⁶⁾.

Преку впечатливи слики на митот и легендата, карактеристични за теренот на Богомила, Петар Поп Арсов нè воведува во светот на чудните преживувања на природата инкарнирани преку мачниот живот на селанецот и преку очекувањето на Стојан. Народот е вознемирен од узбурканоста на природата „Но никој не знаеше да каже нешто сигурно за тоа чудо: едни велеа змејови се бијат, други—ламја е, трети—змија пишти. Целата митологија се преобрна, сите чудовишта што живеат на Мокров се изброија“⁷⁾.

Митско-фантастичните ситуации се мошне складно вплетени во содржината на расказот зашто носат роднокраен белег и се присутни во душата на народното раскажување и затоа што писателот ги поместил во ситуации кога човекот се наоѓа во мачно, скоро безизлезно исчекување. Тоа привидно отстранување на основниот тек на расказот маркантно му послужило на авторот, преку митолошки реминисценции да го покаже лошото олицетворено преку чумата, вампирите кои сеат страв и трепет. Можеби писателот на расказот и бил принуден вековното зло да го пренесе на алегоричен начин зашто сè уште, кога го објавил прозниот текст, Македонија стенкала под гнетот на Турците.

Оваа вешто изведена екскурзија низ месната митологија, монолитно вклопена и физички и психички во интегралниот текст на расказот, зборува за истенченото авторово познавање на својот терен и уште повеќе за неговото нараторско чувство при композирањето на расказот „На Мокров“. Убавото во расказот е проникнатото ослушување на писателот во природните

⁶⁾ Ibid.

⁷⁾ Ibid.

работи кои вековито остануваат како неразјаснета душевна загатка на човекот, но истовремено и секогаш најдобар учител. Поп Арсов, може слободно да се рече дека спрегата помеѓу природата, историскиот миг што суштествува и мисловниот свет на човекот — мошне вешто го компонирал во структурно-идејната поставеност на расказот.

Во тоа долго и несреќно исчекување на родениот син, Славе ќе талка дури веќе и бесцелно низ душевните беспака на планинските простори каде што му било ветено враќањето (предавањето) на неговиот син Стојан. Низ тие долготрајни фази на исчекување во главата на Славе се ројат безброј окривувачки мисли за тиранинот: Тогаш тој „си спомна за тешките даноци; За страшните спахии и бегови што без милост ја соголнуваат сиромаштијата; за пеколните планови на последниве, на кои селата им се задолжени до гуши; за поддржаните од нив разбојници; и со ужас тој си го прибра погледот од страшната шума“⁸⁾. Напнатоста во исчекувањето сукцесивно расте кон повисока вертикала до болен и сеопшт извик: „Нема живот за нас овде!... Но уште го нема! Оф! Ќе пукне кутриот Славе. Како да го носи сам тој врз себе товарот на Бо-биш“⁹⁾.

Понатаму напнатоста на Славе е потсилена со бесењето на тројца мештани и со симптоматични белези дека и Стојан е погубен, но нема трага од неговото тело. Извикот на Славе дека „Меѓу змии живее!“ укажува на нагорната линија по која расте гневот кон насилникот за конечно да ја излие сета своја жолчност кога ќе дојдат царските луѓе да го евидентираат злосторот на Славевевиот син. Тогаш „Чашата на трпението и така беше преполнета, и сега избликна со таква јарост каква што можеше да се роди само по очајанието“¹⁰⁾ Се создава општа тепачка и сиот наталожен револт Славе го истура врз царските аскери кои срамно се подвитуваат и бегаат.

Кон крајот од расказот, кога Славевата болка преминува во умоболне, се појавува патникот кој според нашето мислење, го претставува ликот на авторот. Зборовите на патникот ќе бидат упатени до својот народ кој ќе им каже дека само со заедничка и решителна борба ќе се отргне од непријателот, и тоа сè е изречено со јазикот на алегоричката и преку мудри народни поговорки и пословици — сè во духот на времето: сликовито и непосредно да го разбере народот а скриено и двосмислено поради насилникот.

⁸⁾ Ibid.

⁹⁾ Ibid.

¹⁰⁾ Ibid.

Крајот на расказот ги донесува кошмарните моменти на Славета кога тој просто блада по својот загубен син. Во тие темни душевни мигови кај Славета останува да прокапува само една желба.

„Нема веќе турско да биде(!)
Неку веќе турско да биде!...“¹¹⁾

Дури веќе ни синот не се споменува зашто верува дека е загубен и преку споменатиов исказ—желба се посакува најскапоценото нешто што ќе ги зарадува другите татковци. Но, во миговите кога Славе исчезнува „како восочна свеќа“ се случува ненадеен пресврт во внатрешниот тек на расказот. Стојан е донесен преку портите но сиот изнемоштен. Кога по негата тој се созема неговиот татко умира. Овој неочекуван пресврт не е ни најмалку неочекуван бидејќи авторовата идеја би завршила тапо, односно крајот на расказот не би бил од витален интерес зашто борбата со Турците сè уште трае, а неа треба да ја продолжи младиот ластар. Па затоа Поп Арсов во духот на ајдутската одмазда ќе го заврши својот расказ: „По печес години Стојан ја остави Богомила; едни велеа отишол во Србија, други — во Бугарија е, а трети пак — кумита станал... Кое е за верување — не знаеја, но тврдо беа уверени во тоа дека кога и да е Стојан со оружје в рака ќе ја искупи крвта на татка си и ќе ја пролее својата за слободата на своите браќа...“ (Курзивот — В. Т.).

И на расказот “Стојан војвода” од Атанас Раздолов, суштинското во основниот приод е турското насилство и христијанската одмазда. Но, колку што овие две опречности конвертираат тие истовремено дивергираат, зашто секој автор го гради својот текст од личен стилско—идеен поглед.

Во таа насока уште во почетокот воочуваме дека кај Раздолов се чувствува опречен став во однос на насилникот спрема Поп Арсовиот расказ „На Мокров“ од страна на таткото на Цветко кој е, исто така, богат и патријархален селанец, но тој го поучува сина си мирно и кротко да се однесува со Турците. Но Стојан, понесен од внатрешното чувство дека и тој е човек, прашувајќи се какво право над него имаат Турците, ги руши татковите сфаќања и почесто бунтовно се спротивставува на насилниците зашто „тој нагледно ја гледа својата и положбата на неговите еднокрвни браќа под владеењето на агите: тепање без причини, ограбување, насилства, убивања, опожарувања, сверски односи...“.

Расказот „На Мокров“ постапно го покажува патот на губењето на трпението, односно ја истакнува причината за заминувањето на младиот Стојан во ајдути, додека пак во раска-

¹¹⁾ Ibid.

зот на Атанас Раздолов сето тоа е апострофирано уште на самиот почеток од дејствието и на разложен начин се слика ситот ајдутски пат. Драмскиот конфликт во расказот Раздолов го изнесува одеднаш, дури со кратки и механички потези и со неспокоен раскажувачки тон ја предава својата основна намера. Уште на првите страници од расказот Раздолов не соочува со вечниот злостор и исцрпувач на народот преку ликот на полјакот Асан, кој во селото дошол гол и бос но со многу пркос и оружје.

Насилството и во овој уметнички текст е направено преку грабање на најосновното — нивата, што е егзистенцијален чинител во животот на селанецот. По пат на зеленаштво Асан се здобил со повеќе ниви во селото, но кога сакал да ја приграби ораницата на Стојана наидува на освестен и решителен селанец кој никако не можел да сфати дека Асановиот орач се наоѓа во неговата нива. Чашата на трпението се преполнува и одлучниот момент на одмаздата се прекршил кога Асан бесно реагирал на приговорот од сопственикот на нивата. Тогаш се случува пресврт, рамен на најреволуционерен, најодважен потег: Стојан го убива Асана со сопствениот јатаган. Овој судбоносен чин истовремено ја разврзува и заврзува натамошната постапка на главниот лик во расказот. Народот е ослободен од угнетувачот, а Стојан станува војвода. Случајноста на истоименувањето на двајцата Стојановци во двава разгледувани раскази укажува дека писателите како намерно да ги именувале своите главни јунаци со ова име кое симболизира отстојување, стоење просто (Чашулево *простум*), гордо и храбро пред човековите измачувања. Двајцата Стојановци станале војводи по стек на околностите, во погроми и онеправдани времиња на својот народ. И двајцата присилно ја нарамнуваат пушката и брзаат да ги одмаздат најблиските — својот род кој уште стенка под тешкото насилство на Турчинот.

Како што истакнавме, во расказот „Стојан војвода“ на Раздолов, процесот на заминувањето во ајдути се анализира, се објаснува постапно низ целиот наративен текст. Раздолов просто ја дефинира преку уметнички чин постапката и патот преку кој врви еден војвода до планините. Иако и пред Раздоловиот расказ народната песна го опеала заминувањето на ајдутиот во гора, поетот и револуционер Раздолов преку расказот „Стојан војвода“ доловува еден историски миг на неговото време, една фактичка реалност на одметнување во ајдути пред годините на Илинденската епопеја.

Преку автентичните слики на расказот „Стојан војвода“ пред нас се раскриваат сите моменти по убиството на Асана: бегањето на Стојан во шума, мачењето на селаните од турските цандари, тајното враќање на Стојан во село за збогување со жената и децата, момент кој претставува редок интимитет во

целокупната структура на расказот: „Маро, прозборе Стојан, јас сум веќе изгубен за овој свет. За мене живот во селово нема. Не сум веќе во состојба да ти помагам, проштавај ми... (Мара не можеше ништо да прозбори и стоеше како нема). Дојдов сега да те видам тебе и милите деца за последен пат. Тоа е мојата главна цел. Нема што да се прави, судбината ни била таква, рано да се поделиме. Само едно ќе те молам, децата наши да ги одгледуваш добро. Татко ми, бог да го прости, остави доста имот и ти со него можеш да поминеш и децата да ги изгледаш... (тука тој престана, устата му откажа да го слуша). Јас се решив..., и продолжи тој и пак се сепна“ Потоа расказот се раستاјнува преку сликите на прибирањето на дружината и дефинитивното заминување в планина, животот тамошен и изнесување конкретни судири со непријателот.

Расказот на Атанас Раздолов, секако, е работен врз вистинита случка и нејзиното автентично пренесување било примарна грижа на авторот. Поради таквото настојување дејствувањето во уметничката творба се одвива скоковито, што не е случај со расказот „На Мокров“ од Поп Арсов. Дури и речениците се растргнати и добиваат телеграфски тон во изнесувањето на содржината. Но и покрај тоа основната идеја на авторот е предадена сликовито и реално. Тој однос го следиме во секоја новонастаната ситуација во расказот.

Поп Арсов и Раздолов низ сиот револуционерно-творечки од се залагаат со сите свои сили да се врати слободата на македонскиот народ. Тоа е основно, најактуелно прашање за сите поробени Македонци на нивната современост. Расказите што остануваат како нивни трајен завет, на најсликовит и најреален начин го одразуваат тој однос на револуционери—борци и литературни творци. Сето што обајцата го пропагираат низ животот преку револуционерното дело и пишаната реч наоѓа свој веродостоен одраз во нивните уметнички творби. Секој на свој начин го гради и ваја својот прозен текст, но и двајцата го потцртуваат горливиот проблем на денот, обајцата живеат за актуелноста на моментот и живо согоруваат во него.

Севкупното револуционерно дело и посебно уметничките творби, кои се највпечатливо сведоштво за мигот на една наша македонска реалност и свест, обајцата ги вградуваат своите имиња во темелите на предилинденската литература која одигра видна улога по пат на народна лектира за задојување, освестување и револуционерно поттикнување на тогашните генерации. Посебно се упатни разгледуваните раскази зашто тие живеат и денес и утре со својата универзална порака: на секој обид за било какво насилство ќе се одговори со заедничка вооружена борба на Македонците.

**THE VIOLENCE AND REVENGE IN THE STORIES OF PETAR
POP ARSOV AND ATANAS RAZDOLOV**

S u m m a r y

In the paper the author is making an analitical comparison of two stories of the Pre—Ilinden revolutionary movement of the Macedonian people. Petar Pop Arsov in his prose text entitles „To Mokrov” and Atanas Razdolv with his story „Stoyan Voivode” point out, through the artistic word, the very hard situation of our people under the Turkish slavery.

Each of the stories has got its own specific features. But they touch very often by the well—known thesis: violence and revenge. Besides underlining the easthetic values of the author the stress i directed towards facing and consideration of the mentioned essential opposition.